https://jpll.ui.ac.ir/?lang=en
Research on Mystical Literature
E-ISSN: 2476-3292
Document Type: Research Paper
Vol. 20, Issue 2, No.57, 2026, pp. 129-146
Received: 17/05/2026 Accepted: 28/09/2026

Moral Judgments of Fictional Characters in Attar's *Mantiq al-Tayr* (The Conference of the Birds)

Hoora Ghahremani Saghir
PhD Candidate, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, University of Guilan, Rasht, Iran
hooraghahremani@gmail.com

Ahmad Razi *
Professor of Persian Language and Literature, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, University of Guilan, Rasht, Iran
razi@guilan.ac.ir

Masumeh Ghayoori
Assistant Professor of Persian Language and Literature, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, University of Guilan, Rasht, Iran
ghayoori@guilan.ac.ir

Abstract
Mantiq al-Tayr by Attar of Nishapur is one of the most important mystical and allegorical texts in Persian literature, whose narrative structure is organized around the journey of the birds toward the Simurgh—a journey that represents the human being's transformation from carnal attachments to the perception of existential truth. Each bird in this work, with its own motivations, fears, and excuses, represents different types of human personality and moral character, and this very feature makes *Mantiq al-Tayr* a text amenable to analysis based on the principles of moral psychology. On the other hand, Kohlberg's theory of moral judgment development proposes patterns of human transition from morality based on personal interests and fear to morality based on social contracts and ultimately universal principles. The present study, adopting an interdisciplinary approach, addresses the question of how the speech and behavioral patterns of the birds in *Mantiq al-Tayr* can be analyzed as symbols of the stages of human moral development and classified according to the three levels of Kohlberg's theory. The findings of the research show that the judgment patterns of many excuse-making birds possess the characteristics of the preconventional level, and their moral judgment is based on pleasure, fear, or personal interest. The judgment patterns of a group of birds who gradually step onto the path of questioning, responsibility, and following collective order are consistent with the conventional level. The valleys of wayfaring and the existential experiences of the seekers are also consistent with the postconventional level—a

* Corresponding author
Ghahremani Saghir, H. , Razi, A. and Ghayoori, M. (2026). The moral gudgments of the characters in the Mantiq al_Tayr. *Research on Mystical Literature*, 20(2), 129-146.
2476-3292 © The Author(s).

This is an open access article under the CC BY-NC 4.0 License (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0

10.22108/jpll.2026.148927.2006

level at which moral motivations are grounded in the public good and the pursuit of truth. Furthermore, Attar's narrative ultimately enters the final domain of wayfaring and describes the seeker's existential experiences, which is a subject beyond mere moral judgment.

Keywords: Attar of Nishapur, *Mantiq al-Tayr*, Moral Judgment, Mysticism, Moral Psychology.

Introduction

Persian mystical literature, especially the works of great figures such as Attar of Nishapur, contains themes based on inner transformation, transcending self-centeredness, and attaining higher levels of moral and existential perception. *Mantiq al-Tayr* by Attar of Nishapur is a symbolic narrative and a process of the transformation of the human soul, presented in a dialogue-centered structure. The dialogic logic governing Attar's *Mantiq al-Tayr* displays a collection of polyphonic and monophonic narratives (see Razi & Batlab Akbarabadi, 2010, p. 42–43). The speeches, behaviors, and motivations of the birds in this work are not only a reflection of the obstacles of mystical wayfaring; rather, from a psychological perspective, they also represent a spectrum of motivations, decision-making styles, and moral levels. Throughout this poem, the birds continuously engage in judging and analyzing their own behavior and that of others. These judgments are sometimes direct and sometimes indirect. On the other hand, moral development and the process of the transformation of moral judgments are among the fundamental topics in cognitive psychology and education. Kohlberg's theory of moral development, by distinguishing three levels—preconventional, conventional, and postconventional—offers a transformation-oriented model according to which the human being ascends from morality based on personal interests and fear of consequences to morality based on universal principles. This theory has been one of the most influential conceptual frameworks in moral analyses and moral education and learning in recent decades, and despite the criticisms leveled against it, it remains one of the main references for understanding the cognitive dimension of morality. Despite numerous studies on the layers of mystical themes and the symbology of *Mantiq al-Tayr*, little attention has been paid so far to the possibility of reading this work from the perspective of developmental psychology theories, especially Kohlberg's theory. This research gap is important because Persian mystical literature can provide an indigenous and cultural context for recognizing patterns of moral development—patterns that have largely been formed based on specific cultural contexts. Analyzing the moral judgment of the birds with Kohlberg's stages can contribute to a better understanding of the path of moral transformation in the Iranian-Islamic tradition and further reveal the educational capacities of Persian mystical texts in the field of ethics.

The use of symbolic narratives for studying psychological structures has a well-known precedent in psychology. Many psychological approaches, especially analytical psychology, have regarded myths, allegories, dreams, and literary narratives as manifestations of the psychological structures of the human being and have used them to explain personality patterns, psychological transformation, and the individuation process. Fundamentally, the use of symbol and allegory is a kind of indirect expression accompanied by silence about something. In silence, concepts are hidden that have the capacity to be understood by readers and interpreters (see Hajati & Razi, 2014, p. 95). In the present study, which aims to analyze the patterns of moral judgment represented in the form of symbolic characters, the birds of *Mantiq al-Tayr* are studied not as real individuals but as symbolic forms of different states and levels of the human being on the path of moral and mystical transformation. In this sense, the allegorical characters play the same role as the hypothetical situations in Kohlberg's moral development tests; that is, both are tools for revealing the structures of moral judgment.

The present study, using a descriptive-analytical method and a comparative approach, attempts to examine the behaviors and speeches of the birds of *Mantiq al-Tayr* as symbols of human characters, and to classify and analyze them based on the stages of moral development. The aim of the present study is to investigate the question of whether Attar's symbolic language and allegorical narrative can be reread based on Kohlberg's stages of moral development, and whether a developmental structure for moral judgment in *Mantiq al-Tayr* can be reconstructed, while at the same time demonstrating the limitations of Kohlberg's theory in analyzing mystical texts. The innovation of this research lies in creating a link between mystical literature, cognitive psychology, and moral theories—a link that can open new horizons for interdisciplinary studies as well as moral education in the cultural context of Iran.

Review of Literature

The examination of literary texts from the perspective of the moral judgment development approach has been carried out in three master's theses: "An Examination of the Development of Moral Care in Saadi's Works" (1994), "A Comparison of the Level of Moral Development in the Anecdotes of Saadi's *Bustan* and *Golestan* Based on Moral Development Theory" (2012), and "An Examination of the Anecdotes of Nizami's *Makhzan al-Asrar* Based on Lawrence Kohlberg's Theory of Moral Care" (2022). Articles have also been published since the

2010s that examine the moral development of literary texts from the perspective of Kohlberg's moral development theory. Rahmanian (2014) wrote an article entitled "A Comparative Study of Moral Development in *Qabus-nama* from Kohlberg's Perspective." In this article, with a general overview, he examines the moral concepts of *Qabus-nama* from the perspective of Kohlberg's moral development. Two articles by Arami et al. (2021), entitled "An Analysis of the Fictional Behaviors of Nizami's *Khosrow and Shirin* from the Perspective of Lawrence Kohlberg's Moral Development" and "A Moral Analysis of the Allegories of Nizami's *Makhzan al-Asrar* Based on Lawrence Kohlberg's Theory of Moral Development Stages" (2022), have also been published, in which the researchers, in both articles, extract the prominent moral concepts of each work through an adaptive method and then classify them from the perspective of Kohlberg's moral theory. An article entitled "An Examination of the Characters of the Story of *Tarikh-e Bayhaqi* Based on Kohlberg's Theory of Moral Development" by Dahmardeh (2023) has also been published. In this article, the researcher, with a general overview of *Tarikh-e Bayhaghi*, analyzes some of the behaviors of the main figures of *Tarikh-e Bayhaqi* from the perspective of Kohlberg's moral development. A review of the research background shows that researchers' focus has been on the application of the theory of moral judgment development in non-mystical literary works. This research seeks to examine a symbolic mystical fictional work from the perspective of moral judgment development. At the same time, it points to the limitations of this theory in interpreting mystical moral judgments.

Methodology

In this study, the researcher first seeks, through a descriptive approach, to determine what the moral judgments of the characters in Attar's *Mantiq al-Tayr* are and how they are formed, and then analyzes them from the perspective of Kohlberg's theory of the development of moral judgment. Finally, with the aim of evaluation, and by drawing on the moral judgments of the characters in Attar's texts, the study addresses the gap between the moral aspirations and assumptions of Kohlberg's theory of moral judgment development and the moral judgments represented in these works. One of the important objectives that distinguishes this research from previous studies is its critical reading of Attar's text through the lens of Lawrence Kohlberg's theory of moral judgment development.

Results

The findings show that some characters in Attar's narrative works- those who have not yet undergone transformation and who choose and judge moral behavior out of fear and with regard to their personal interests (the excuse-making birds in *Mantiq al-Tayr*)- share similarities with the first level of Kohlberg's moral judgment.

Characters who are situated in the process of mystical-moral transformation in Attar's works (the questioning birds in *Mantiq al-Tayr*), although they, like Kohlberg's theory of moral judgment development, pass through a process of socialization, understand the relevant community as one rooted in culture, whereas the community in Kohlberg's theory is aligned with the laws and regulations of the social system and involves concepts such as equality and justice. These birds achieve moral development less through issues such as justice and equal citizenship rights and more through activating the elements of empathy and self-care.

Characters who have reached the highest level of Attar's mystical morality (the Simurgh in *Mantiq al-Tayr*) have attained an understanding that transcends personal interests and social contracts, and their judgments are grounded in the connection among the self, the other, and the totality of existence. Although this state incorporates some components of the higher levels of Kohlberg's theory, because these characters seek neither personal benefit alone nor impersonal benefit alone, they reach a stage of judgment that goes beyond social contracts and culminates in an apprehension of the unity of being. According to Kohlberg's theory, the level of these characters may be regarded as beyond the second level, the conventional level. Since their moral values do not correspond to Kohlberg's third level, the postconventional level, in which justice is the defining principle of development, this part of the narrative cannot readily be explained within the framework of Kohlberg's stages of moral development.

Attar's works present an allegorical narrative of the human journey from multiplicity to unity, in which moral transformation constitutes only one dimension of the journey. Therefore, the relationship between these two systems of thought is not one of identity; rather, a comparative dialogue between them is possible only in part of the journey.

نشریهٔ علمی پژوهش‌های ادب عرفانی
سال بیستم، شمارهٔ دوم، پیاپی ۵۷، ۱۴۰۵، صص. ۱۲۹-۱۴۶
تاریخ وصول: ۱۴۰۵/۲/۲۷ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۷/۶

مقاله پژوهشی

داوری‌های اخلاقی شخصیت‌های داستانی منطق‌الطیر عطار

حوراء قهرمانی‌صغیر، دانشجوی دکتری تخصصی گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکدهٔ علوم انسانی، دانشگاه گیلان، رشت، ایران
hooraghahremani@gmail.com
احمد رضی *، استاد گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکدهٔ علوم انسانی، دانشگاه گیلان، رشت، ایران
razi@guilan.ac.ir
معصومه غیوری، استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکدهٔ علوم انسانی، دانشگاه گیلان، رشت، ایران
ghayoori@guilan.ac.ir

چکیده

منطق‌الطیر عطار نیشابوری از مهم‌ترین متون عرفانی و تمثیلی ادب فارسی است که ساختار روایی آن بر مبنای سفر پرندگان به‌سوی سیمرغ سامان یافته است؛ سفری که مسیر تحول انسان از وابستگی‌های نفسانی به ادراک حقیقت وجودی را بازنمایی می‌کند. پرندگان این اثر، هریک با انگیزه‌ها، ترس‌ها و بهانه‌های خاص خود، گونه‌های مختلفی از تیپ‌های شخصیتی و اخلاقی انسان را بازمی‌نمایانند و همین ویژگی، منطق‌الطیر را به متنی مناسب برای تحلیل براساس اصول روان‌شناسی اخلاق تبدیل می‌کند. ازسوی‌دیگر، نظریهٔ رشد قضاوت اخلاقی کلبرگ، الگوهای گذار انسان را از اخلاق مبتنی‌بر منافع شخصی و ترس به اخلاق مبتنی‌بر قراردادهای اجتماعی و سرانجام اصول جهان‌شمول را مطرح می‌کند. پژوهش حاضر با رویکرد میان‌رشته‌ای به این مسئله می‌پردازد که چگونه می‌توان الگوهای گفتاری و رفتاری پرندگان *منطق‌الطیر* را به‌مثابهٔ نمادهایی از مراحل رشد اخلاقی انسان تحلیل و براساس سطوح سه‌گانهٔ نظریهٔ کلبرگ طبقه‌بندی کرد. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که الگوهای داوری‌های بسیاری از پرندگان بهانه‌جو از ویژگی‌های سطح پیش‌قراردادی برخوردار است و قضاوت اخلاقی آن‌ها بر لذت، ترس یا منفعت فردی استوار است. الگوی داوری گروهی از پرندگان نیز، که به‌تدریج در مسیر پرسشگری، مسئولیت‌پذیری و پیروی از نظم جمعی قدم می‌گذارند، با سطح قراردادی هم‌خوانی دارد. وادی‌های سلوک و تجربه‌های وجودی سالکان نیز با سطح فراقراردادی هم‌خوان است؛ سطحی که در آن، انگیزه‌های اخلاقی بر پایهٔ خیر عمومی و حقیقت‌جویی استوار می‌شود. افزون‌بر این، روایت عطار درنهایت وارد قلمرو پایانی سلوک می‌شود و به توصیف تجربه‌های وجودی سالک می‌پردازد؛ تجربه‌هایی که از قلمرو داوری اخلاقیِ صرف فراتر می‌روند.

واژهای کلیدی: عطار نیشابوری، منطق‌الطیر، داوری اخلاقی، عرفان، روان‌شناسی اخلاق.

---

* مسئول مکاتبات

قهرمانی‌صغیر، حورا، رضی، احمد و غیوری، معصومه . (۱۴۰۵). داوری‌های اخلاقی شخصیت‌های داستانی منطق‌الطیر عطار، *پژوهش‌های ادب عرفانی*، ۲۰(۲): ۱۲۹-۱۴۶.

2476-3292 © The Author(s).
This is an open access article under the CC BY-NC 4.0 License (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0

10.22108/jpll.2026.148927.2006

۱. مقدمه

ادبیات عرفانی فارسی، به‌ویژه آثار بزرگانی همچون عطار نیشابوری، سرشار از مضامینی مبتنی‌بر تحول درونی، عبور از خودمحوری و دستیابی به مراتب متعالی ادراک اخلاقی و وجودی است. *منطق‌الطیر* عطار نیشابوری روایتی نمادین و فرایندی از تحول روح انسانی است که در ساختاری گفت‌وگومحور ارائه شده است. منطق گفت‌وگویی حاکم بر *منطق‌الطیر* مجموعه‌ای از روایت‌های چندصدایی و تک‌صدایی را به نمایش می‌گذارد (نک. رضی و بتلاب اکبرآبادی، ۱۳۸۹، ص. ۴۲ـ۴۳). گفتارها، رفتارها و انگیزه‌های پرندگان در این اثر، نه‌تنها بازتاب موانع سلوک عرفانی است، از منظر روان‌شناختی نیز طیفی از انگیزه‌ها، سبک‌های تصمیم‌گیری و سطوح اخلاقی را بازنمایی می‌کند. در سراسر این منظومه، مرغان پیوسته به داوری و تحلیل رفتار خود و دیگران می‌پردازند. این داوری‌ها گاه مستقیم و گاه غیرمستقیم است. ازسوی‌دیگر، رشد اخلاقی و فرایند تحول قضاوت‌های اخلاقی از مباحث بنیادین در روان‌شناسی شناختی و تعلیم و تربیت به شمار می‌آید. نظریهٔ رشد اخلاقی کلبرگ، با تفکیک سه سطح پیش‌قراردادی، قراردادی و فراقراردادی، الگویی تحول‌محور ارائه می‌دهد که براساس آن، انسان از اخلاق مبتنی‌بر منافع شخصی و ترس از پیامدها به اخلاق مبتنی‌بر اصول جهان‌شمول ارتقا می‌یابد. این نظریه در دهه‌های اخیر، یکی از اثرگذارترین چهارچوب‌های مفهومی در تحلیل‌های اخلاقی و آموزش و یادگیری اخلاق بوده است و باوجود نقدهای واردشده بر آن، همچنان یکی از مرجع‌های اصلی برای فهم ساحت شناختی اخلاق به شمار می‌آید. باوجود پژوهش‌های متعدد دربارهٔ لایه‌های مضامین عرفانی و نمادشناسی *منطق‌الطیر*، تاکنون کمتر به امکان خوانش این اثر از دیدگاه نظریه‌های روان‌شناسی رشد، به‌ویژه نظریهٔ کلبرگ، توجه شده است. این خلأ پژوهشی از آنجا اهمیت می‌یابد که ادبیات عرفانی فارسی می‌تواند بستری بومی و فرهنگی برای بازشناسی در الگوهای رشد اخلاقی فراهم کند؛ الگوهایی که عمدتاً براساس بافت‌های فرهنگی خاص شکل گرفته‌اند. تحلیل قضاوت اخلاقی پرندگان براساس مراحل رشد اخلاقی کلبرگ می‌تواند به درک بهتر مسیر تحول اخلاقی در سنت ایرانی‌اسلامی کمک کند و ظرفیت‌های تربیتی متون عرفانی فارسی را در حوزهٔ اخلاق نیز آشکار سازد.

استفاده از روایت‌های نمادین برای مطالعهٔ ساختارهای روانی، پیشینه‌ای شناخته‌شده در روان‌شناسی دارد. بسیاری از رویکردهای روان‌شناختی، به‌ویژه روان‌شناسی تحلیلی، اسطوره‌ها، تمثیل‌ها، رؤیاها و روایت‌های ادبی را تجلی ساختارهای روان انسان دانسته و از آن‌ها برای تبیین الگوهای شخصیت، تحول روانی و فرایند فردیت بهره گرفته‌اند. اصولاً بهره‌گیری از نماد و تمثیل، نوعی بیان غیرمستقیم است که با سکوت دربارهٔ چیزی همراه است. در این سکوت، مفاهیمی پنهان می‌شوند که قابلیت فهم برای خوانندگان و مفسران را دارند (نک. حاجتی و رضی، ۱۳۹۳، ص. ۹۵). در پژوهش حاضر نیز، که با هدف تحلیل الگوهای داوری اخلاقی بازنمایی‌شده در قالب شخصیت‌های نمادین اجرا شده است، پرندگان *منطق‌الطیر* نه به‌عنوان افراد واقعی، بلکه به‌منزلهٔ صورت‌های نمادین حالات و مراتب مختلف انسان در مسیر تحول اخلاقی و عرفانی مطالعه می‌شوند. در این معنا، شخصیت‌های تمثیلی همان نقشی را ایفا می‌کنند که موقعیت‌های فرضی در آزمون‌های رشد اخلاقی کلبرگ بر عهده دارند؛ یعنی هر دو، ابزاری برای آشکارسازی ساختارهای داوری اخلاقی‌اند.

پژوهش حاضر با روش توصیفی‌تحلیلی و رویکردی تطبیقی، رفتارها و گفتارهای پرندگان *منطق‌الطیر* را به‌منزلهٔ نمادهایی از شخصیت‌های انسانی بررسی و آن‌ها را براساس مراحل رشد اخلاقی طبقه‌بندی و تحلیل می‌کند. هدف

پژوهش، پاسخ به این پرسش است که آیا می‌توان زبان نمادین و روایت تمثیلی عطار را براساس مراحل رشد اخلاقی کلبرگ بازخوانی کرد، ساختاری تحولی برای قضاوت اخلاقی در *منطق‌الطیر* بازسازی کرد و درعین‌حال، محدودیت‌های نظریهٔ کلبرگ را در تحلیل متون عرفانی نشان داد. نوآوری این پژوهش در ایجاد پیوند میان ادبیات عرفانی، روان‌شناسی شناختی و نظریه‌های اخلاقی است؛ پیوندی که می‌تواند افق‌های جدیدی برای مطالعات میان‌رشته‌ای و نیز آموزش اخلاق در بافت فرهنگی ایران بگشاید.

۲. پیشینهٔ پژوهش

بررسی متون ادبی از منظر رویکرد رشد قضاوت اخلاقی در سه پایان‌نامهٔ کارشناسی ارشد اجرا شده است که عبارت‌اند از: بررسی مراتب رشد اخلاقی در آثار سعدی و مقایسه آن با نظریه کلبرگ (۱۳۷۳)، مقایسهٔ سطح رشد اخلاقی در حکایت‌های بوستان و گلستان سعدی براساس نظریه رشد اخلاقی (۱۳۹۱) و بررسی حکایت‌های مخزن‌الاسرار نظامی بر مبنای نظریهٔ مراتب اخلاقی لارنس کلبرگ (۱۴۰۱). مقالاتی نیز از دههٔ نود به بعد منتشر شده‌اند که به بررسی رشد اخلاقی متون ادبی از منظر نظریهٔ رشد اخلاقی کلبرگ پرداخته‌اند. رحمانیان (۱۳۹۳) در مقاله‌ای با عنوان «بررسی تطبیقی رشد اخلاقی در قابوس‌نامه از دیدگاه کلبرگ»، مفاهیم اخلاقی *قابوس‌نامه* را از منظر رشد اخلاقی کلبرگ و با نگاهی کلی بررسی کرده است. آرامی و همکاران (۱۴۰۰) در مقالهٔ «تحلیل رفتارهای داستانی خسرو و شیرین نظامی از منظر رشد اخلاقی لارنس کلبرگ» و نیز در مقاله‌ای دیگر با عنوان «تحلیل اخلاقی تمثیل‌های مخزن‌الاسرار نظامی براساس نظریهٔ مراحل رشد اخلاقی لارنس کلبرگ» (۱۴۰۱)، به شیوهٔ انطباقی مفاهیم اخلاقی برجستهٔ هر دو اثر را استخراج و سپس از منظر تئوری اخلاقی کلبرگ دسته‌بندی کرده‌اند. ده‌مرده (۱۴۰۲) نیز در مقالهٔ «بررسی شخصیت‌های داستان تاریخ بیهقی براساس نظریهٔ رشد اخلاقی کلبرگ»، با نگاهی کلی به *تاریخ بیهقی*، برخی از رفتارهای شخصیت‌های اصلی این اثر را از منظر مراحل رشد اخلاقی کلبرگ تحلیل کرده است.

مرور پیشینهٔ پژوهش نشان می‌دهد که تمرکز پژوهشگران بیشتر بر کاربست نظریهٔ رشد قضاوت اخلاقی در آثار ادبی غیرعرفانی بوده است. پژوهش حاضر درصدد است یک اثر داستانی، عرفانی و نمادین را از منظر رشد قضاوت اخلاقی بررسی کند و درعین‌حال، محدودیت‌های این نظریه را در تفسیر قضاوت‌های اخلاقی عارفانه نشان دهد.

۳. چهارچوب نظری پژوهش

پژوهشگران از منظرهای گوناگون به حوزهٔ اخلاق و چگونگی رشد قضاوت اخلاقی پرداخته‌اند. تعدد و تنوع نظریه‌ها دربارهٔ رشد قضاوت اخلاق را می‌توان همگام با گسترش دانش در عرصه‌های مختلف زیستی و انسانی مشاهده کرد. نظریهٔ کلبرگ دربارهٔ رشد و تحول قضاوت اخلاقی، برجسته‌ترین نمونه از نظریه‌هایی است که در امتداد سنت فکری ژان پیاژه شکل گرفته و گسترش یافته است. پیاژه معتقد بود رشد داوری اخلاقی کودکان در دو مرحلهٔ اصلی صورت می‌گیرد. در مرحلهٔ نخست، کودک رفتار درست را برابر با اجتناب از تنبیه یا دریافت پاداش می‌داند. کودکان در این مرحله از قوانین حاکم پیروی مطلق می‌کنند و قوانین را از بیرون می‌پذیرند. سپس به مرحلهٔ خودران می‌رسند که در آن قوانین را براساس درک و داوری خود شکل می‌دهند (Piaget,1932). کلبرگ در دوران تحصیل خود، از یک‌سو

تحت‌تأثیر نظریهٔ قضاوت اخلاقی پیاژه و ازسوی‌دیگر متأثر از نظریهٔ جان رالز قرار گرفت. او پس از انجام پژوهش‌های جامع در حوزهٔ رشد قضاوت اخلاقی، نظریهٔ رشدشناختی خود را ارائه کرد. «رویکرد شناختی همان افکار و عقاید فرد است که به تفسیرهای خاص می‌انجامد. این مسائل در مواجهه با مسائل بروز می‌کند. مهارت‌آموزی از اصول مهم مؤلفه‌های شناختی است» (نینان و درایدن، ۱۳۹۲، ص. ۷). او در یکی از مقالات خود اذعان می‌دارد که تا آن زمان، دو دیدگاه رشدی، یعنی رویکرد یادگیری اجتماعی و رویکرد روان‌کاوانه، مطرح بوده است. «کلبرگ هر دو نظریه را به‌دلیل فقدان توالی رشدی و ساختارهای درونی داوری اخلاقی، دارای نقص و جزئی‌نگری می‌داند» (Kohlberg, 1969). کلبرگ نظریه‌ای شش مرحله‌ای دربارهٔ تحول داوری‌های اخلاقی ارائه کرد. در واقع، او نظریهٔ پیاژه را دربارهٔ رشد و تحول قضاوت اخلاقی، بسط و توسعه داد و مراحل بالاتر رشد اخلاقی را با تأکید بر فلسفهٔ اخلاق عدالت‌محورانهٔ رالز و سپس کانت تعریف کرد. نظریهٔ او «تلاش می‌کند میان روان‌شناسی تجربی و فلسفهٔ اخلاق پلی برقرار سازد» (Kohlberg,1976, p. 40). به نظر او، مطالعهٔ رفتار افراد لزوماً اطلاعاتی دربارهٔ سطح رشد اخلاقی آنان به دست نمی‌دهند؛ زیرا ممکن است کودک و بزرگسال هر دو عملی اخلاقی را با دلایل متفاوت انجام دهند؛ به‌طوری‌که رشد قضاوت اخلاقی آنان یکسان نباشد. او برای قضاوت اخلاقی سه سطح برمی‌شمارد و هر سطح را به دو مرحله تقسیم می‌کند. از دیدگاه وی، هریک از این سطوح، پیش‌نیاز ورود به سطح بعدی است:

الف) سطح پیش قراردادی (مراحل ۱ و ۲): مرحلهٔ یک، اخلاق مبتنی‌بر اطاعت و تنبیه نام دارد. در این مرحله نتایج مادیِ حاصل از انجام یک عمل، تعیین‌کنندهٔ خوب یا بد بودن آن است. در واقع، اجتناب از تنبیه یا کسب پاداش، انگیزهٔ اصلی برای انجام یا ترک عمل به شمار می‌آید. احترام افراد در این مرحله نسبت به صاحبان قدرت، تابع میزان اقتدار آنان است. مرحله دوم، اخلاق مبتنی‌بر نسبیت ابزاری است. در این مرحله، عمل صحیح ابزاری برای ارضای نیازهای فرد و گاه نیازهای دیگران است. روابط انسانی نیز در این سطح به‌منزلهٔ نوعی دادوستد تلقی می‌شود.

ب) سطح قراردادی (مراحل ۳ و ۴): مرحلهٔ سوم، اخلاق مبتنی‌بر پسر خوب، دختر خوب است. در این مرحله، رفتار خوب رفتاری است که به دیگران کمک کند یا تأیید آنان را برانگیزد. فرد با رفتار خوب، درصدد جلب نظر و تأیید دیگران است. مرحلهٔ چهارم، اخلاق مبتنی‌بر قانون و دستور است. در این مرحله، عمل اخلاقی براساس تعهد هر فرد نسبت به وظیفهٔ خود و حفظ نظم جامعه شکل می‌گیرد. همه باید تابع یک قانون باشند؛ وگرنه، نظم جامعه از هم می‌پاشد. رفتار شایسته نیز بر احترام به اقتدار و رعایت نظم اجتماعی به‌منظور حفظ و تداوم جامعه استوار است.

ج) سطح فوق قراردادی یا اصولی یا استقلالی (مراحل ۵ و۶): مرحلهٔ پنجم، اخلاق مبتنی‌بر قرارداد اجتماعی نام دارد. قضاوت افراد این مرحله هنوز به‌طور کامل به سطح مرحلهٔ اخلاق جهانی یا فوق‌قراردادی نرسیده است. فرد در این مرحله از تفاوت میان آداب اجتماعی، ارزش‌های اخلاقی و نسبی بودن ارزش‌ها و عقاید آگاه است. مرحلهٔ ششم، اخلاق مبتنی‌بر اصول اخلاق جهانی است. در این مرحله، قضاوت‌های اخلاقی فرد براساس اصول جهان‌شمول عدالت استوار است و بر احترام متقابل، برابری حقوق انسان‌ها و احترام به شأن و منزلت انسان تأکید دارد (Kohlberg,1968).

الگوی کلبرگ، سه سطح و شش مرحله دارد. با نگاهی کلی به سطوح و مراحل قضاوت اخلاقی کلبرگ می‌توان ساختار واحد دو مؤلفه‌ای برای آن در نظر گرفت. در این ساختار واحد، دو مؤلفهٔ خاستگاه فعل اخلاقی (سائِق) و سود به‌عنوان پیامد رفتار اخلاقی دیده می‌شود که هریک به دو بخش تقسیم می‌شوند (نک. عصاره و همکاران، ۱۳۹۷، ص. ۹۵).

جدول ۱. ماتریس تداخلی سطوح قضاوت اخلاقی کلبرگ

سائق / سود	شخصی	غیرشخصی
بیرونی	سطح پیش‌عرفی (مرحلهٔ ۱ و ۲)	سطح عرفی (مرحلهٔ ۳ و۴)
درونی	سطح پساعرفی (مرحلهٔ ۶)	سطح پساعرفی (مرحلهٔ ۵)

باوجود اینکه نظریهٔ رشد قضاوت اخلاقی کلبرگ یکی از مهم‌ترین الگوهای شناختی در تبیین تحول داوری اخلاقی انسان است و ازاین‌حیث ظرفیت مناسبی برای تحلیل نحوهٔ استدلال اخلاقی شخصیت‌های ادبی فراهم می‌آورد، دامنهٔ این نظریه به تبیین ساختار قضاوت اخلاقی محدود است و مدعی تفسیر همهٔ ابعاد شخصیت یا تجربهٔ انسانی نیست. کلبرگ نیز مراحل رشد را براساس شیوهٔ استدلال افراد دربارهٔ موقعیت‌های اخلاقی سامان داده است، نه براساس تجربه‌های دینی، عرفانی یا شهودی. از این منظر، نظریهٔ کلبرگ در تحلیل آثاری همچون *منطق‌الطیر* دو قابلیت اساسی دارد: نخست، می‌تواند تحول مرغان را از خودمحوری، ترس و منفعت شخصی به‌سوی مسئولیت‌پذیری، حقیقت‌جویی و تعهد اخلاقی نشان دهد؛ دوم، امکان مقایسهٔ نحوهٔ استدلال و مبانی داوری شخصیت‌های مختلف داستان را فراهم می‌کند. بااین‌حال، همین نظریه در مواجهه با مقامات پایانی سلوک عرفانی با محدودیت‌هایی روبه‌رو می‌شود؛ زیرا در این مرحله، مسئلهٔ اصلی دیگر تصمیم‌گیری اخلاقی نیست، بلکه تجربهٔ وحدت، فنا، عشق و شهود حقیقت است.

ازاین‌رو، هرگاه تحلیل از حوزهٔ داوری اخلاقی به قلمرو تحول وجودی وارد شود، نظریهٔ کلبرگ دیگر ابزار مستقیمی برای تبیین آن نخواهد بود. بنابراین، اگر در ادامهٔ پژوهش از تفاوت میان روایت عطار و چهارچوب کلبرگ سخن گفته می‌شود، مقصود آن است که غایت سلوک عرفانی در *منطق‌الطیر*، افقی متفاوت از موضوع اصلی نظریهٔ کلبرگ را دنبال می‌کند. براین‌اساس، موضوع *منطق‌الطیر* در مقامات پایانی از قلمرو تحلیل این نظریه فراتر می‌رود.

٤. بحث و بررسی

٤ـ١. قضاوت‌های اخلاقی شخصیت‌های داستانی منطق‌الطیر

عطار در آغاز کتاب و پیش از شروع روایت اصلی *منطق‌الطیر*، تعدادی از پرندگان، ازجمله هدهد، را خطاب قرار می‌دهد و با به‌کارگیری واژگانی همچون «مرحبا» و «خه خه»، آن‌ها را به زندگی اخلاقی و سلوک عرفانی ترغیب می‌کند. بدین‌ترتیب، وی روایتی تمثیلی از سلوک معنوی را در قالب نظم سامان می‌دهد که شخصیت‌های آن پرندگان تشکیل می‌دهند؛ پرندگانی که نمایندهٔ افراد و گروه‌های مختلف جامعهٔ انسانی‌اند و در مقام نمادهایی از شخصیت‌های انسانی، این امکان را فراهم می‌آورند تا مخاطب رفتارها، وابستگی‌های عاطفی و گرایش‌های اخلاقی خود را در آینهٔ آنان بازبینی کند. همچنین، این شیوهٔ روایت به مفسران امکان می دهد میان گفتار و رفتار پرندگان، انگیزه‌هایشان و پیامدهای انتخاب‌هایشان ارتباط برقرار کنند و براین‌اساس، قضاوت‌های اخلاقی آنان را بسنجند. در این میان، پرنده‌ای به نام هدهد در کسوت راهنما و رهبر حضوری پُررنگ دارد. پرندگان در آغاز از همراهی با او و حرکت در این مسیر اجتناب می‌ورزند و بهانه‌جویی می‌کنند. در اواسط داستان، هنگامی که با مدیریت هیجانی هدهد از بازی‌های روانی خود فاصله می‌گیرند و درمی‌یابند که با سیمرغ نسبتی دارند، این‌بار پرسش‌هایی دربارهٔ ضعف‌های خود و مسیر رسیدن به سیمرغ از

هدهد مطرح می‌کنند. سپس، راهیِ سفری پُرخطر می‌شوند. اصولاً سفر عنصری اساسی و انسجام‌بخش در روایت *منطق‌الطیر* است که در برخی آثار دیگر عطار، ازجمله *الهی‌نامه* و *مصیبت‌نامه*، نیز مبنای ساختاربندی روایت اصلی قرار گرفته است. «با نگاهی به منظومه‌های عطار و با استناد به دلالت‌های درون‌متنی عناصر روایی و تکیه بر طرح داستانی می‌توان ادعا کرد که سفر (درونی و بیرونی) عنصر مسلط است که نظامی از عناصر و دلالت‌های معناساز و برجستهٔ دیگر را گرد خود جمع‌آوری کرده است و با کانونی‌سازی و انسجام‌بخشی به آن‌ها، درنهایت پایان‌بندی و مفهوم واحدی را به منظومه‌ها بخشیده است» (بتلاب اکبرآبادی و رضی، ۱۳۹۱، ص. ۹). گروهی از پرندگان پس از طی سلوک، آنگاه که غرق در نیستی و سراپا مشتاق دیدار سیمرغ می‌شوند؛ سیمرغ را جلوه‌ای از خود می‌یابند و به ادراک وحدت وجودی نائل می‌شوند. در ادامه، پرندگان گوناگون معرفی و داوری‌هایشان گزارش و تحلیل می‌شود.

٤ـ۱ـ۱. پرندگان بهانه‌جو

پرندگان بهانه‌جو، پرندگانی هستند که در ابتدای داستان معرفی می‌شوند و هریک نام و ویژگی‌های خاص خود را دارند. این گروه شامل ده پرنده با نام های بلبل، طوطی، طاووس، بط، کبک، همای، باز، بوتیمار، کوف و صعوه است. آنان دربارهٔ خود، هدهد و سپس سیمرغ اظهارنظر می‌کنند و برای امتناع از همراهی با هدهد و حرکت در مسیر سفر، دلایلی ارائه می‌دهند. اگرچه این پرندگان در ظاهر متفاوت از یکدیگر به نظر می‌رسند، از منظر رشد فکری و روانی شباهت بسیار به یکدیگر دارند. از دیدگاه هدهد نیز دلایل آنان برای امتناع از سفر، دلایلی واقعی نیست.

الف) قضاوت پرندگان بهانه‌جو دربارهٔ خود: این پرندگان طالب حرکت و سفر نیستند و به‌دلیل احساس ناتوانی و این تصور که سیمرغ دست‌نیافتنی است، از همراهی با هدهد امتناع می‌ورزند. پرندگان بهانه‌جو غیرمسئولانه ضعف‌های درونی خود را به موقعیت کنونی تحمیل می‌کنند. اگرچه توجیهات آن‌ها متنوع است، بنابر تحلیل هدهد، هیچ‌یک از این دلایل واقعی نیستند. لحن گفتار آنان با مهرطلبی، خودکوچک‌بینی وخواهش همراه است وعزت نفسشان خوب شکل نگرفته است. آنان درمجموع، خود را با صفت‌هایی همچون مرد این مسیر نبودن، بی‌تاب‌بودن، قانع‌بودن به فرصت‌های دم‌دستی و... معرفی می‌کنند (نک. عطار، ۱۳۸۴، ص. ۲۶۵ـ۲۷۹). هریک از این پرندگان به منفعت شخصی خود می‌اندیشند و از رویارویی با فنا هراس دارند. این فنا می‌تواند به معنای از دست دادن دارایی‌های مادی یا حتی جان باشد.

من به سیمرغ قوی‌دل کی رسم — دست بر سر، پای در گل کی رسم؟
همچو آتش برنتابم سر ز سنگ — یا بمیرم یا گهر آرم به چنگ

(عطار، ۱۳۸۴، ص. ۲۷۲)

باز معشوقم چو ناپیدا شود — بلبل شوریده کم گویا شود...
در سرم از عشق گل سودا بس است — زان که مطلوبم گل رعنا بس است

(عطار، ۱۳۸۴، ص. ۲۶۶)

ب) قضاوت پرندگان بهانه‌جو دربارهٔ سیمرغ: واژهٔ سیمرغ در سخنان تمامی این گروه از مرغان تکرار می‌شود؛ به‌گونه‌ای که در گفتار مستقیم ده پرنده‌ای که لب به سخن می‌گشایند، ده بار نام سیمرغ آورده می‌شود. بنابراین، مهم‌ترین مفهومی که ذهن آنان را در این مسیر درگیر کرده است، سیمرغ است؛ بااین‌حال، آنان سیمرغ را موجودی بسیار

دور از دسترس و عالی‌مقام می‌پندارند. در این گفتارها، سیمرغ با صفاتی همچون تام در امور، قوی‌دل، معشوق مردان واقعی، عزیز، پُرطرف‌دار، جان‌کاه، دور از دسترس و... توصیف می‌شود (نک. عطار، ۱۳۸۴، ص. ۲۶۵ـ۲۷۹).

کی بود سیمرغ سرکش یار من بس بود خسرو نشانی کار من

(عطار، ۱۳۸۴، ص. ۲۷۳)

ج. قضاوت پرندگان بهانه‌جو دربارهٔ هدهد: در *منطق‌الطیر*، نگاه پرندگان به هدهد مثبت است. در این بخش نیز، همچون قضاوت پیشین، همگی آنان نگرشی یکسان به هدهد دارند. پرندگان بهانه‌جو در این قسمت، هدهد را به‌صورت جداگانه و مستقیم قضاوت نمی‌کنند؛ بااین‌حال، رهبری و جایگاه او را نیز زیر سؤال نمی‌برند.

٤ـ۱ـ۲. پرندگان پرسشگر

عطار این پرندگان را در میانهٔ داستان وارد روایت می‌کند؛ اما نام مشخصی برای آنان ذکر نمی‌کند. او ابتدا یکی از آنان را با عنوان «سالک» و یک بار با عنوان «سائل» معرفی می‌کند و سپس بیست‌ویک پرندهٔ دیگر را با ضمیر «دیگری» می‌خواند. مشخص نیست این پرندگان بخشی از همان پرندگان بهانه‌جو هستند یا خیر؛ بااین‌حال، ازآنجاکه در ادامهٔ مسیر نافرمانی پرندگان بهانه‌جو گزارش نمی‌شود؛ می‌توان دریافت که پرندگان پرسشگر در این مرحله اندکی از فردیت فاصله گرفته و اندک‌اندک در جهت وحدت حرکت کرده‌اند. سیر داستانی *منطق‌الطیر* خطی است؛ یعنی روایت از نقطه‌ای آغاز می‌شود و سپس در جریان توالی زمانی، حوادث یکی پس از دیگری ظهور می‌کند. بنابراین، اگرچه «ساختار اصلی داستان‌های عطار، چه داستان اصلی و چه حکایات فرعی، مثل دیگر داستان‌ها در ادب کلاسیک، دارای توالی زمانی طبیعی است و به‌گونه‌ای پیش می‌رود که در امتداد زمان هر شخصیت یا واقعه‌ای بعد از واقعهٔ قبلی و پیش از واقعهٔ بعدی در طرح داستان، حضور دارد» (پورنامداریان، ۱۳۹۰، ص. ۲۰۷)، ساختار حرکت و سفر این اثر دایره‌وار و درونی است؛ دایره‌ای که مدارش به‌سمت درون سیر می‌کند و هر لحظه کوچک‌تر می‌شود. «پرواز مرغان و سیر سالکان در هفت وادی عطار نه سیر به‌سوی آسمان و سفر به‌سمت افق‌های جهان که فروروی به عمق ژرفای جان است ... نه‌تنها هفت وادی عطار که کل آثار او واقعاً همچون اجزا و اعضای یک سیستم است که پیکرگونه و ارگانیک و دایره‌وار همدیگر را مبنا می‌دهند و کشف و معنا می‌کنند» (محبتی، ۱۳۹۹، ص. ۲۶۱). در چنین سلوکی، در میانهٔ *منطق‌الطیر*، شخصیت قهرمان داستان، یعنی مرغان، اندکی از تکثر فاصله می‌گیرد و تا اندازهٔ زیادی شبیه به هم می‌شوند. این مرغان دربارهٔ خود، سیمرغ و هدهد اظهارنظر می‌کنند. با بررسی نیازهای این پرندگان می‌توان دریافت که آنان در این مرحله، فراتر از منافع شخصی می‌اندیشند و از سود شخصی فاصله گرفته‌اند؛ نیازهای آنان از چشمهٔ وجودی‌شان می‌جوشد. آنان دیگر نه نافرمان‌اند و نه میل به تأیید دیگران دارند؛ بلکه در این مرحله در مسیر ترمیم و بازسازی عزت نفس خویش قرار دارند.

الف) قضاوت پرندگان پرسشگر دربارهٔ خود: تعداد پرندگان پرسشگر تقریباً دو برابر تعداد پرندگان بهانه‌جوست. آن‌ها پس از مشاهدهٔ راه بی‌پایان، پرسش‌هایی را از هدهد مطرح می‌کنند. آنان از هدهد دربارهٔ ترس از مرگ، انگیزهٔ درونی برای پیمودن چنین سفری، امکان گستاخی در برابر سیمرغ، لاف عشق او را زدن، احساس کمال در وصال به حق، ایثار، اهمیتِ همت، ارزش انصاف و وفا نزد سیمرغ، داشتن دل پُرخون، انجام وظیفه بدون چشم‌داشت، خواسته‌ای که می‌توان از سیمرغ داشت، هدیهٔ مناسب برای تقدیم به او و نیز مسافت رسیدن به سمرغ پرسیدند (نک. عطار، ۱۳۸۴، ص. ۳۰۵ـ۳۸۰).

سایلی گفتش که ای بُرده سبق — تو به چه از ما سبق بُردی به حق؟
چون تو جویایی و ما جویان راست — در میان ما تفاوت از چه خاست؟
(عطار، ۱۳۸۴، ص. ۳۰۵)

ب) قضاوت پرندگان پرسشگر دربارهٔ سیمرغ: آنان در این مرحله کمتر روی سیمرغ تمرکز دارند و بیشترین دغدغهٔ آنان شناخت خویشتن و مسیر وصول به سیمرغ است. ازاین‌رو، واژهٔ سیمرغ فقط یک‌بار به‌صراحت در گفت‌وشنود این مرغان به کار می‌رود و در شش نوبت دیگر، از واژگانی همچون «او»، «آن پادشاه»، «حضرت» و «خدا» استفاده شده است که در محور جانشینی، به سیمرغ اشاره دارند. بنابراین، در گفت‌وگوی این بیست‌ودو پرنده، درمجموع هفت بار به سیمرغ اشاره می‌شود. نسبت تعداد کاربرد واژهٔ سیمرغ و وابسته‌های معنایی آن به تعداد کل پرندگان این بخش، ۳۳/۳ درصد است؛ درحالی‌که نسبت کاربرد واژهٔ سیمرغ به تعداد پرندگان بهانه‌جو، ۱۰۰ درصد بوده است. به‌عبارت‌دیگر، در این بخش حدود دوسوم از دغدغهٔ فکری پرندگان بیشتر معطوف به شناخت خویشتن و آگاهی از ویژگی‌های مسیر سلوک است.

ج) قضاوت پرندگان پرسشگر دربارهٔ هدهد: آنان مانند گذشته، هدهد را با لحنی احترام‌آمیز خطاب می‌کنند و او را با نام‌ها و صفاتی همچون «سبق برده»، «نامدار»، «سرهنگ راه»، «راه‌برده به حضرت»، «دارای راه»، «مرغ بلند» و «صاحب‌نظر» می‌خوانند (نک. عطار، ۱۳۸۴، ص. ۳۰۵ـ۳۸۰).

دیگری گفتش که«ای پشت سپاه — نتوانم روی چون آرم به راه»
(عطار، ۱۳۸۴، ص. ۳۰۸)

٤ـ۱ـ۳. سی مرغ

پرندگانی که به آستانهٔ سیمرغ می‌رسند و به دیدار او نائل می‌آیند، در روایت عطار «سی مرغ» نامیده می‌شوند. سی مرغ ترکیبی از پرندگانی باهمت، صبور و پرتلاش است که از فردیت به در آمده و با دستیابی به هویت جمعی به اهدافشان می‌رسند. ازاین‌رو، آنان در ادامهٔ روایت با ضمیر جمع «ما» از خود سخن می‌گویند. هدهد نیز در این مرحله به جمع آنان می‌پیوندد و در هویت جمعی آن‌ها محو می‌شود و دیگر به‌صورت انفرادی ظاهر نمی‌شود. این سی مرغ تنها خود و سیمرغ را قضاوت می‌کنند. بنابراین، در قضاوت و تحلیلی که از خود و سیمرغ ارائه می‌دهند، با اینکه انگیزهٔ این قضاوت از درون آنان می‌جوشد و از این نظر می‌تواند با آخرین مرحلهٔ نظریهٔ رشد شناختی کلبرگ (مرحلهٔ ششم) هم‌سو باشد که در آن مرحله «انگیزهٔ فرد از درون می‌جوشد و رفتاری متناسب با ندای وجدان خویش دارد» (آرامی و همکاران ، ۱۴۰۰، ص. ۱۱)؛ اما ازآنجاکه در پی منفعتی مادی نیستند، با نظر به الگوی دو مؤلفه‌ای کلبرگ، می‌توان گفت قضاوت مرغان در این مرحله بر انگیزهٔ درونی و منفعت فرامادی (فضیلت‌محورانه) استوار است و مسیری متفاوت از سطح سوم نظریهٔ او را نشان می‌دهد. سی مرغ چندین برابر بیش از آنکه سیمرغ را قضاوت کنند، خود و تلاششان را در طول مسیر ارزیابی می‌کنند.

الف) قضاوت سی مرغ دربارهٔ خودشان: پرندگان خود را با صفاتی همچون «سرگشتهٔ درگاه»، «بیدل»، «امیدوار حضور»، «سوخته‌جان»، «پروانه‌وار»، «پاکباز»، «حیران»، «دیده‌نشدهٔ حضرت»، «دل‌برداشته از خود» و «خواهندهٔ پادشاهی برای سیمرغ» توصیف می‌کنند (نک. عطار، ۱۳۸۴، ص. ۴۲۳). با نظر به این صفات می‌توان دو ویژگیِ عشق و حیرت را به‌روشنی در آنان مشاهده کرد. عشق، امیدآفرین و در تقابل با ترس است. اصولاً «ترس احساسی منزوی‌کننده است،

برخلاف عشق که همدلی را موجب می‌شود؛ ترس تنهایی به بار می‌آورد. احساس ترس من‌محور است. عشق و باور دو نوزاد از مادر امید هستند. امید پویان، پیش‌بینی‌پذیر و رفتارمحور است. امید در تقابل مستقیم با ترس قرار دارد» (نوسبام، ۱۴۰۱، ص. ۱۹۸). در *منطق‌الطیر* نیز عطار عموماً در ابیاتی که از عشق سخن می‌گوید، از واژهٔ درد نیز یاد می‌کند؛ مفهومی که در آثار او با برانگیزانندگی همراه است:

چون همه در عشق او مرد آمدند　　پای تا سر غرقهٔ درد آمدند

(عطار، ۱۳۸۴، ص. ۴۲۴)

ویژگی دیگر حیرت است. حیرت مرحلهٔ ششم از مراحل سفر مرغان است که عطار آن را برجسته‌کرده و در شمار مقامات سلوک قرار داده است. او جایگاه حیرت را پیش از مرحلهٔ پایانی، یعنی فنا، تعیین‌کرده است؛ بااین‌حال، «با همهٔ اهمیتی که حیرت در تجارب ارباب سلوک دارد، هیچ‌کدام از قدما حیرت را به‌عنوان یکی از عقبات سلوک یا وادی‌ها به شمار نیاورده‌اند» (محبتی، ۱۳۹۹، ص. ۴۰۲). عطار به‌کرّات بیان می‌کند که حق دریایی عظیم است و هرچه سالک تجربهٔ نزدیک‌تری از او داشته باشد و در مسیر وصول به او استوارتر و شایسته‌تر باشد، حیرتش نیز افزون‌تر خواهد بود. بنابراین، حیرت در اندیشهٔ عطار از دو آبشخور آگاهی و یگانگی سیراب می‌شودو غایت آن نیز فناست.

مرد حیران چون رسد این جایگاه　　در تحیّر مانده و گم‌کرده راه

هرچه زد توحید بر جانش رقم　　جمله گم گردد ازو گم نیز هم

(عطار، ۱۳۸۴، ص. ۴۰۷)

ب) قضاوت سی مرغ دربارهٔ سیمرغ: هرچه مرغان در این سفر درونی پیش رفتند، از حجم قضاوت کلامی‌شان کم شد؛ تا آنجا که هنگام دیدار با سیمرغ ازطریق نگاه با هم صحبت می‌کردند. آنان با لحنی مملو از رضایت و آرامش، سیمرغ را «مهربان»، «خورشید» و «پادشاه» خطاب می‌کنند.

جمله گفتند: ای عجب چون آفتاب　　ذرّه‌ای محو است پیش این جناب

(عطار، ۱۳۸۴، ص. ۴۲۳)

٤ـ۱ـ٤. هدهد

هدهد، که رهبر پرندگان است، تا پیش از معرفی مراحل هفت‌گانهٔ مقامات سفر در داستان حضوری ملموس دارد. او در این منظومه، تک‌تک پرندگان سالک، سیمرغ و خود را قضاوت می‌کند. باتوجه‌به شیوهٔ قضاوت هدهد می‌توان داوری‌های او را به دو دستهٔ کلی داوری ایستا و پویا تقسیم کرد. او در قضاوت دربارهٔ سیمرغ و خود، رویکردی ایستا دارد؛ به‌گونه‌ای که دیدگاه و داوری‌اش دربارهٔ خود و همچنین سیمرغ از آغاز تا پایان روایت تغییر نمی‌کند. در مقابل، قضاوت هدهد دربارهٔ پرندگان سالک، اعم از بهانه‌جو و پرسشگر، پویا و متغیر است. او دربارهٔ این پرندگان، متناسب با نوسانات رشدی آنان، داوری‌هایی متفاوت و درجه‌بندی‌شده ارائه می‌دهد.

الف) قضاوت هدهد دربارهٔ پرندگان بهانه‌جو: دیدگاه‌های هدهد از گفت‌وگویی ناشی می‌شود که میان او و پرندگان درگرفته است. او پس از شنیدن سخنان هر پرنده، ضمن پاسخ‌گویی، آنان را قضاوت می‌کند. هدهد با لحنی استعلایی و همراه با سرزنش به آنان پاسخ می‌دهد. کلام او ازنظر ساختار به سه دسته تقسیم می‌شود. نخست، هریک از پرندگان را با لقبی که برای او برمی‌گزیند و با شبه‌جملهٔ منادا خطاب می‌کند. عبارت‌های هدهد به‌ترتیب چنین است: «ای

به صورت مانده‌باز، ای ز دولت بی‌نشان، ای ز خود گم کرده راه، ای به آبی خوش شده، ای چو گوهر جمله رنگ، ای غرورت کرده بند، ای ز دریا بی خبر، ای ز عشق گنج مست، ای ز شنگی و خوشی/ کرده در افتادگی صد سرکشی» (نک. عطار، ۱۳۸۴، ص. ۲۶۶ـ۲۷۹). لقب‌هایی که هدهد به این دسته از مرغان می‌دهد با برچسب‌های اجتماعی همراه است. با تأمل در این عبارت‌ها می‌توان دریافت که هدهد این پرندگان را نابالغ، سطحی‌نگر، کم‌همت و بی‌هدف ارزیابی و قضاوت می‌کند. سپس، چنین خطاب‌هایی را در یک یا دو بیت توضیح می‌دهد که چرا آنان را با چنین صفاتی خطاب کرده و چرا مسیر و نوع نگاهشان نادرست است. در پایان نیز، در قالب یک یا چند بیت، راه برون‌رفت از این مسیر و انتخاب نادرست را به آنان نشان می‌دهد. انگیزهٔ هدهد برای چنین رهبری‌ای از درون او سرچشمه می‌گیرد و منحصر به اوست؛ اما منفعت و ثمرهٔ این ارزیابی، هم برای خود او و هم برای جمع پرندگان است:

هدهدش گفت: ای به آبی خوش شده　　گرد جانت آب چون آتش شده

(عطار، ۱۳۸۴، ص. ۲۷۰)

ب) قضاوت هدهد دربارهٔ پرندگان پرسشگر: تحلیل اخلاقی هدهد از دیگر مرغان نیز در قالب پاسخ به آنان بیان می‌شود؛ با این تفاوت که در این بخش، پرندگان از هدهد پرسش می‌کنند و او در پاسخ به هریک، راه‌حلی متناسب با پرسش آنان ارائه می‌دهد. از این بخش داستان به بعد، گویی مرغان نیازی به رهبر بیرونی ندارند و همگی به وحدت می‌رسند. درنتیجه، نقش روایی هدهد هم به عطار، به‌عنوان راوی دانای کل، منتقل می‌شود. لحن استعلایی هدهد در این جایگاه کم‌رنگ‌تر از مرحلهٔ پیشین است. نگاه او در این مقام بیشتر منطقی و بیانش استدلالی است و نوع قضاوت و گفتمان او متناسب با رشد شناختی پرندگان تغییر و رشد می‌کند. پرسش‌های پرندگان ماهیتی واقعی و معرفتی دارند. هدهد این بار، جز در چند مورد، پرندگان را با لقب‌های ازپیش‌ساخته خطاب نمی‌کند. او آنان را با صفاتی همچون «سائل»، «افسرده»، «غافل»، «کسی که سگ در جوال کرده»، «تلبیس‌جو»، «حیران از صورت»، «دون‌همت نامرد»، «در بند صورت مانده»، «ضعیف ناتوان»، «مغرور شیدا»، «مرد کامل»، «لاف‌زنندهٔ عشق سیمرغ»، «ابلیس‌طبع پرغرور»، «هیچ‌کس» و «جاهل» خطاب می‌کند (نک. عطار، ۱۳۸۴، ص. ۳۰۵ـ۳۸۰). اگرچه بیشتر این صفات بار معنایی منفی دارند، در میان آن‌ها صفتی کاملاً موجّه و درخور توجه، یعنی مرد کامل، نیز دیده می‌شود که به یکی از پرندگان، که دربارهٔ فرمانبری بی‌قیدوشرط خود از خداوند سخن گفته است، اطلاق می‌شود. همچنین، برای چند پرنده، که از شادی اصیل، انصاف، همت عالی و پاکبازی پرسش کرده‌اند، هیچ صفتی، چه منفی و چه مثبت، ذکر نمی‌شود و هدهد در پاسخ به آنان، فقط به توضیح و تفسیر موضوع پرسش می‌پردازد. پاسخ‌های هدهد از سائقهٔ درونی‌اش سرچشمه می‌گیرد و ثمرهٔ این راهبری نیز برای همهٔ پرندگان، ازجمله خود او، سودمند است:

هدهدش گفت ای فسرده چند ازین　　تا به کی داری تو دل دربند ازین

(عطار، ۱۳۸۴، ص. ۳۰۹)

ج) قضاوت هدهد دربارهٔ خودش: هدهد در آغاز داستان، در چند بیت خود را معرفی و قضاوت می‌کند. او در این ابیات خود را «پیک غیب»، «خبردار حضرت»، «غمگین»، «آزاد از مردم»، «دردمند برای سیمرغ»، «دانای اسرار»، «مورد توجه سلیمان» و «باتجربه در سفر» معرفی می‌کند (نک. عطار، ۱۳۸۴، ص. ۲۶۳). هدهد بیان می‌کند که در این سفرها پادشاه خود را یافته است؛ اما برای رسیدن به او نمی‌توان به‌تنهایی گام برداشت. او به نقش خود در هستی واقف است و نسبت به آن احساس

مسئولیت می‌کند. هدهد عاشق است و خود را دردمند می‌داند. سائق درونی هدهد محرک اصلی او در این ارزیابی است. ازسوی‌دیگر، او برای منفعت خود و دیگران و رساندن همگان به هدفی والا، خود را چنین ارزیابی می‌کند:

گفت ای مرغان منم بی هیچ ریب — هم برید حضرت و هم پیک غیب...
آن که بسم الله در منقار یافت — دور نبود گر بسی اسرار یافت...
آب بنمایم ز وهم خویشتن — رازها دانم بسی زین بیش من
با سلیمان در سخن پیش آمدم — لاجرم از خیل او بیش آمدم

(عطار، ۱۳۸۴، ص. ۲۶۳)

د) قضاوت هدهد دربارهٔ سیمرغ: هدهد همچون دیگر پرندگان، نسبت به سیمرغ قضاوتی ایستا دارد. او از آغاز تا پایان روایت، سیمرغ را با واژگانی همچون «کل و حقیقت»، «خورشید»، «دریا»، «وجود محض» و... توصیف می‌کند و اشتیاق خود را برای درک حضور او به نمایش می‌گذارد:

نام او سیمرغ سلطان طیور — او به ما نزدیک و ما زو دور دور...
نه به دو ره نه شکیبایی ازو — صدهزاران خلق سودایی ازو

(عطار، ۱۳۸۴، ص. ۲۶۴)

٤ـ۱ـ۵. سیمرغ

سیمرغ هدف غایی حرکت مرغان است و نمی‌توان او را همچون دیگر پرندگان، که نمادی از گروه‌های مختلف انسان‌هایند، ارزیابی کرد. نظریهٔ رشد شناختی قضاوت کلبرگ، ناظر بر انسان‌هاست و به امور متعالی و انتزاعی، همچون حضرت حق ــ که در این منظومه سیمرغ نمادی از آن است ــ نمی‌پردازد. مرغان پس از پیمودن مراحل هفت‌گانه، پیش از آنکه بتوانند با سیمرغ دیدار کنند، ابتدا با دو شخصیت به نام‌های چاووش عزت و حاجب لطف ملاقات می‌کنند. این دو شخصیت جلوه‌هایی از سیمرغ‌اند و دقیقاً مشخص نیست که از جنس پرندگان‌اند یا نه؟ آنان نیز دربارهٔ سی مرغ و سیمرغ قضاوت کرده‌اند. چاووش عزت در گفت‌وشنودی که با سی مرغ دارد، دربارهٔ آنان و سیمرغ اظهارنظر می‌کند. او پیش از ارزیابی مرغان، از آنان می‌پرسد که از بهر چه آمده‌اند و پس از شنیدن کلامشان، آنان را «خِرف»، «بازمانده»، «بی‌بال و پر»، «متحیر»، «بی‌حاصل»، «سرگشته»؛ «در خون دل‌گشته» و «گروهی حقیر» توصیف می‌کند. چاووش عزت سیمرغ را پادشاه مطلق و مستقل از وجود مرغان، بسیار بزرگ و پُرشوکت می‌داند؛ چنان‌که تمام هستی لشگر ناچیزی برای اوست. وی پرندگان را عاشقانی متحیر و بی ثمر، همچون مالباختگانی می‌بیند که در مقابل بزرگی و عظمت سیمرغ، حقیر و ناچیزند. چاووش عزت با این داوری، امیدواری را، که مهم‌ترین محافظ پرندگان در طی سلوک بوده است، از آنان می‌گیرد و از این طریق، آنان را به آخرین ایستگاه فنا رهنمون می‌شود. پرندگانی که از معبر چاووش عزت عبور کرده و از تمامی لایه‌های نفس (ایگو) فراتر رفته‌اند، با حاجب لطف، که نمودی از جمال و رحمت خداوندی است، ملاقات می‌کنند. اگرچه حاجب لطف به داوری کلامی مرغان نمی‌پردازد، رفتار او کنشی فعالانه در سی مرغ برمی‌انگیزد و درنهایت، زمینه‌ساز رشد آنان می‌شود. او تصویری از نامه‌ای به آنان نشان می‌دهد و سی مرغ از این طریق، ستم‌هایی را که در حق وجود ناب خویش روا داشته‌اند، به نظاره می‌نشینند و همانند برادران یوسف، با دیدن تصویر و یادداشتی که براساس آن برادرشان را به بهایی اندک فروخته بودند، شرمسار می‌شوند (نک. عطار، ۱۳۸۴، ص. ۴۲۵ـ۴۲۶).

الف) قضاوت سیمرغ دربارهٔ سی مرغ: سیمرغ بسیار کوتاه با مرغان روبه‌رو می‌شود و بدون کلام، آنان را خطاب قرار می‌دهد. او تنها در چند بیت مرغان را ارزیابی می‌کند و در بیشتر ابیات به تحلیل و توصیف جایگاه خود می‌پردازد. سپس، در یک بیت از آنان خواسته‌ای دارد. او از مرغان می‌خواهد که در اوج افتخار و عزت، در او محو شوند تا از این طریق، خودشان را دوباره بیابند. سیمرغ به‌صورت گذرا و غیرمستقیم، آنان را «حیران»، «بیدل»، «بی‌صبر» و «بی‌جان» توصیف می‌کند و در وجود آنان، حیرت، عشق و فنا را می‌یابد:

چون شما سی مرغ حیران مانده‌اید — بی‌دل و بی‌صبر و بی‌جان مانده‌اید
ما به سیمرغی بسی اولی‌تریم — زان که سیمرغ حقیقی گوهریم
محو ما گردید در صد عزّ و ناز — تا به ما در خویش را یابید باز

(عطار، ۱۳۸۴، ص. ۴۲۷)

ب) قضاوت سیمرغ دربارهٔ خودش: سیمرغ در قضاوتش دربارهٔ سی مرغ، به تحلیل جایگاه خویش نیز می‌پردازد. او در توصیف مقام خود از ضمیر «ما» بهره می‌گیرد و خویشتن را «آینه»، «آفتاب»، «چون سندان»، «چون ثریا»، «شایستهٔ سیمرغی» و «وجود کلی» می‌بیند (نک. عطار، ۱۳۸۴، ص. ۴۲۷).

٤ـ۲. چگونگی داوری‌های اخلاقی پرندگان منطق‌الطیر از منظر نظریهٔ رشد قضاوت اخلاقی

تقریباً تمام شخصیت‌های داستانی *منطق‌الطیر* دربارهٔ خود و دیگران اظهارنظر می‌کنند. با نظر به شیوهٔ داوری این پرندگان، می‌توان آن‌ها را در سه سطح رشدی دسته‌بندی کرد. هر سطح پیش‌نیاز سطح بالاتر است و داوری پرندگان در هر سطح نسبت به سطح پیشین رشد کرده است.

در سطح نخست، ماجرای پرندگانی روایت می‌شود که داوری‌شان بر پایهٔ ترس، راحت‌طلبی، لذت‌جویی مقطعی و تأمین منفعت شخصی شکل گرفته است. این پرندگان، که با صفت «بهانه‌جو» از آنان یاد می‌شود، به‌جای حل مسئله، به‌دنبال گریز از مواجهه با آن‌اند. این دسته از مرغان از نقاط ضعف و قدرت خود به‌خوبی آگاه نیستند. این فقدان شناخت با ضعف عزت نفس (خوددوستی) آنان پیوند دارد. هریک از این پرندگان به خود و منافع شخصی خویش می‌اندیشد. بنابراین، می‌توان الگوی داوری اخلاقی بازنمایی‌شده در این گروه از پرندگان را با سطح پیش‌عرفی کلبرگ هم‌راستا دانست؛ سطحی که دو مؤلفهٔ اصلی آن، منفعت شخصی و انگیزهٔ ترس است.

دستهٔ دوم پرندگان، یعنب پرندگان پرسشگر، در جست‌وجوی شناخت‌اند. این پرندگان صرف‌نظر از ترس‌هایشان، در پی آگاهی دربارهٔ خود و مسئولیت‌های خویش‌اند. آنان جسورانه برای مواجهه با مسئلهٔ اصلی، یعنی دیدار با سیمرغ و قرارگرفتن در سایهٔ پادشاهی او، پرسش‌هایی را از هدهد مطرح می‌کنند و داوطلبانه گام در راه سلوک می‌نهند. پرندگان پرسشگر نفع شخصی خود را در گرو توجه به منفعت جمعی، نظم اجتماعی، تأیید دیگران و مسئولیت‌پذیری جمعی می‌دانند. شیوهٔ استدلال بازنمایی‌شده در گفتار این دسته از پرندگان، با سطح عرفی رشد قضاوتی کلبرگ شباهت‌هایی دارد؛ اما به طور کامل با آن منطبق نیست؛ زیرا در سطح دوم کلبرگ، یعنی سطح عرفی، انگیزهٔ فعالیت همچنان ترس است؛ درحالی‌که انگیزهٔ این مرغان از عزت نفسشان سرچشمه می‌گیرد.

دستهٔ سوم پرندگان، که سی مرغ نام گرفته‌اند، به درک اصول اخلاقی فراشخصیتی و جهان‌شمول دست یافته‌اند. انگیزهٔ حرکتی آنان، همچون پرندگان پرسشگر، از درون سرچشمه می‌گیرد. این مرغان در پی یافتن منفعت‌های وجودی‌اند؛ منفعتی که نه به‌کلی شخصی است و نه کاملاً غیرشخصی. سی مرغ به همهٔ ارکان هستی می‌اندیشند. آنان با عبور از وادی عرفان، به مرحله‌ای از داوری می‌رسند که فراتر از قراردادهای اجتماعی است و به ادراک وحدت وجود می‌انجامد. باتوجه‌به نظریهٔ کلبرگ، می‌توان سطح این مرغان را فراتر از سطح دوم (عرفی) دانست. بااین‌حال، منفعت آنان با سطح سوم (پساعرفی) کلبرگ، که به ترتیب شامل مراحل ششم و پنجم با سوگیری شخصی و غیرشخصی است، هم‌راستا نیست. افزون بر این، در سطح سوم کلبرگ، عدالت، که ارزشی اجتماعی است، ملاک رشد قرار می‌گیرد؛ درحالی‌که در سی مرغ، خوددوستی و خودشکوفایی ملاک رشد داوری است. بنابراین، این بخش از روایت را نمی‌توان به‌آسانی در چهارچوب مراحل رشد اخلاقی کلبرگ تبیین کرد؛ زیرا مسئلهٔ اصلی روایت از داوری اخلاقی به تحول وجودی سالک انتقال یافته است. به‌عبارت‌دیگر، نظریهٔ رشد قضاوت اخلاقی کلبرگ، الگویی روان‌شناختی برای تبیین تحول ساختار استدلال اخلاقی انسان است. در این نظریه، ملاک اصلی، نحوهٔ توجیه و داوری فرد دربارهٔ مسائل اخلاقی است، نه تجربه‌های دینی، عرفانی یا وجودی. ازسوی‌دیگر، *منطق‌الطیر* عطار روایت تمثیلی سلوک انسان از کثرت به وحدت است که در آن، تحول اخلاقی تنها یکی از ابعاد سلوک به شمار می‌آید و در ادامه، جای خود را به تحول معرفتی و وجودی می‌دهد. ازاین‌رو، میان این دو دستگاه فکری نسبت این‌همانی برقرار نیست، بلکه تنها در بخشی از مسیر سلوک، امکان گفت‌وگوی تطبیقی میان آن‌ها وجود دارد.

درمجموع، مراحل آغازین و میانی حرکت مرغان ــ تا آنجا که با تصمیم‌گیری، مسئولیت‌پذیری، عبور از خودمحوری و تغییر در مبانی داوری همراه است ــ قابلیت خوانش براساس نظریهٔ کلبرگ را دارند؛ اما هرچه روایت عطار به مقامات پایانی عرفانی، همچون حیرت و فنا، نزدیک می‌شود، موضوع تحلیل نیز از قلمرو روان‌شناسی رشد اخلاقی فاصله می‌گیرد و وارد حوزهٔ تجربه عرفانی می‌شود. حیرت در عرفان عطار بیانگر ناتوانی عقل مفهومی در احاطهٔ بر حقیقت مطلق و آغاز مرحلهٔ شهود وجودی است. در این‌جایگاه، سالک دیگر نمی‌تواند مسائل را باشناخت عقلی حل کند و مسیر شناخت شهودی هموار می‌شود:

هر که او در وادی حیرت فتاد — هر نفس در بی‌عدد حسرت فتاد
حیرت و سرگشتگی تا کی برم؟ — پی چو گم کردند من چون پی برم؟
می‌ندانم کاشکی می‌دانمی — که اگر می‌دانمی حیرانمی

(عطار، ۱۳۸۴، ص. ۴۱۲)

و فنا نیز به معنای زوال خودبنیادی سالک و استغراق او در حقیقت است. در پایان این مسیر، سی مرغ با عبور از وادی‌های هفت‌گانهٔ عرفان، به مرحله‌ای از داوری می‌رسند که فراتر از قراردادهای اجتماعی است. آن‌ها به‌دنبال حرکت هم‌راستا با نظام هستی از مجرای خودمراقبتی و عزت‌نفس‌اند. فنا به ادراک وحدت وجود مرغان می‌انجامد و سالک با منبع هستی یکی می‌شود:

جنبش او جنبش دریا بود — او چو نبود در میان زیبا بود
نبود او و او بود چون باشد این؟ — از خیال عقل بیرون باشد این

(عطار، ۱۳۸۴، ص. ۴۱۴)

کارول گیلیگان و ریچارد هافمن، از مهم ترین منتقدان نظریهٔ کلبرگ، بر این باورند که معیار فرد برای داوری در سطوح بالای رشد قضاوت اخلاقی بیش از آنکه از عدالت و ملاک‌های اجتماعیِ بشری تأثیر پذیرد، تحت‌تأثیر همدلی و نقش مراقبتی قرار دارد (نک. گیلیگان، ۱۳۹۶، ص. ۱۱۳ـ۱۲۲؛ Haffman, 2000, p. 86-87)

سی مرغ پس از طی مراحل هفت‌گانهٔ سلوک، تکه‌های پاره‌شدهٔ وجود خود را نظاره‌گر می‌شوند و درمی‌یابند که ستم‌های زیادی بر وجود خود وارد آورده‌اند. آنان که منیّت خود را سربریده‌اند، یوسف درونی‌شان را دوباره می‌یابند و با همدلی وجود نابشان را پذیرا می‌شوند:

آن همه خود بود سخت این بود لیک — کان اسیران چون نگه کردند نیک
رفته بودند و طریقی ساخته — یوسف خود را به چاه انداخته
جان یوسف را به خواری سوخته — وآنگه او را بر سری بفروخته...
جان آن مرغان ز تشویر و حیا — شد حیاتی محض و تن شد توتیا
چون شدند از کلّ کل پاک آن همه — یافتند از نور حضرت جان همه

(عطار، ۱۳۸۴، ص. ۴۲۶)

در مراحل پایانی روایت، مرغان دیگر دربارهٔ درستی یا نادرستی یک کنش اخلاقی داوری نمی‌کنند؛ بلکه سخن آنان معطوف به تجربه‌هایی مانند محوشدن در سیمرغ، ترک خودبینی، حیرت در برابر حقیقت و بازشناسی هویت وجودی خویش است:

چون ندانستند هیچ از هیچ حال — بی‌زفان کردند از آن حضرت سؤال
کشف این سرّ قوی درخواستند — حلّ مایی و تویی درخواستند

(عطار، ۱۳۸۴، ص. ۴۲۷)

در ابیاتی که سیمرغ مرغان را به «محوشدن در او» فرامی‌خواند، دیگر مسئله، انتخاب اخلاقی میان خیر و شر یا ترجیح یک اصل اخلاقی بر اصل دیگر نیست؛ بلکه سخن از دگرگونی نسبت وجودی سالک با حقیقت است:

بی‌زفان آمد از آن حضرت خطاب — ک«اینه‌ست این حضرت چون آفتاب...
این همه وادی که از پس کرده‌اید — وین همه مردی که هرکس کرده‌اید
جمله در افعال ما می‌رفته‌اید — وادی ذات و صفت را خفته‌اید...
محو ما گردید در صد عزّ و ناز — تا به ما در، خویش را یابید باز»

(عطار، ۱۳۸۴، ص. ۴۲۷)

ازاین‌رو، این بخش از روایت را نمی‌توان صرفاً ادامهٔ مراحل رشد قضاوت اخلاقی دانست؛ بلکه باید آن را گذار از قلمرو داوری اخلاقی به قلمرو تجربهٔ عرفانی تلقی کرد.

در این میان، هدهد با قضاوت‌های اخلاقی درستی که دربارهٔ پرندگان ارائه می‌دهد، همچون رهبری قدرتمند، به رشد نگرش مرغان و درنتیجه تعالی قضاوت اخلاقی آنان می‌انجامد. رشد قضاوت اخلاقی از منظر کلبرگ ناشی از رشد تفکر است و نوعی ارتقای شناختی محسوب می‌شود. کلبرگ بر این باور است که هرچه آگاهی انسان افزایش یابد، به همان نسبت قضاوت او نیز ارتقا می‌یابد. از نظر او، هدایت تسهیلگری همچون والد یا مربی، ازطریق طرح پرسش‌های سقراطی در رشد شناختی نقش بسزایی ایفا می‌کند (ر.ک. کدیور، ۱۴۰۰). کلبرگ و صاحب‌نظرانی همچون جان پی. کارتر نیز بر این باورند که

تحول باید رهبری شود. کارتر معتقد است برای ایجاد تحول باید از هشت مرحلهٔ ایجاد احساس ضرورت برای تحول، تشکیل تیم راهنما، ترسیم دورنما و راهبرد، توانافزایی و مانع‌زدایی، کنارزدن موانع اجرایی، کسب چند دستاورد کوچک اما فوری، پیگیری کار تا رسیدن به هدف نهایی و ماندگارسازی تحول عبور کرد (نک. خاکی، ۱۳۹۷، ص. ۳۸). هدهد تمام موارد رهبری از دید کارتر را داراست. در *منطق‌الطیر* نیز هدهد نقش تسهیلگر و رهبر گروه را بر عهده دارد.

سیمرغ با دو جلوهٔ خود، یعنی چاووش عزت و حاجب لطف، به داوری سی مرغ و سیمرغ می‌پردازد. او ابتدا با ناچیز انگاشتن مرغان، آنان را به‌طور کامل از نفس خود تهی می‌کند و سپس با به تصویر کشیدن یوسف وجودی مرغان، آنان را عاشق و حیران وجود خویش می‌سازد. درنهایت، سیمرغ آنان را که از هفت وادی گذر کرده و در حیرت و عشق ممتاز شده‌اند؛ به ذوب شدن در وجود خویش (سیمرغ) رهنمون می‌شود تا از این طریق، حقیقت وجود خود (سی مرغ) را بهتر بیابند. ازآنجاکه سیمرغ جلوه‌ای از وجود احدیت است، نمی‌توان داوری او را از منظر رشد قضاوت شناختی کلبرگ، که برای تبیین تحول قضاوت اخلاقی انسان‌ها تدوین شده است، بررسی کرد.

جدول ۲. چگونگی رشد قضاوت اخلاقی شخصیت‌های منطق‌الطیر براساس نظریهٔ کلبرگ

گونهٔ نمادین شخصیت‌ها	اشخاص قضاوت‌شده	رفتار	انگیزه	نوع منفعت	نزدیک‌ترین سطح قابل انطباق با نظریهٔ کلبرگ
مرغان بهانه‌جو	- خودشان - هدهد - سیمرغ	بهانه‌جویی	ترس، عافیت‌طلبی و لذت‌جویی	شخصی	پیش‌عرفی
مرغان پرسشگر	- خودشان - هدهد - سیمرغ	تلاش برای شناخت خود و دیگران و دستیابی به حقیقت	شناخت هیجانات خود و هستی	شخصی و غیرشخصی	فراتر از پیش‌عرفی
سی مرغ	- خودشان - سیمرغ	تلاش برای یکی‌شدن	حیرت، عشق	وجودی	برتر از سطح پساعرفی
هدهد	- پرندگان - خودش - سیمرغ	ترغیب مرغان به سلوک و رهبری آنان	آگاهی و شهود	شخصی و غیرشخصی	متفاوت از سطح پساعرفی

۵. نتیجه‌گیری

منطق‌الطیر روایتی نمادین از گروه‌های انسانی است که دربارهٔ چگونگی دسترسی به حقیقت مطلق به گفت‌وشنود می‌پردازند. انبوه پرندگانی که در این روایت حضور دارند، با گسترش روایت، اندک‌اندک غربال می‌شوند و سرانجام، سی مرغ پس از درک جلوه‌هایی از حقیقت مطلق، در او فانی می‌شوند و به اتحاد می‌رسند. شخصیت‌های این روایت، اعم از مرغان بهانه‌جو، مرغان پرسشگر، هدهد رهبر و سی مرغ، همگی به قضاوت دربارهٔ خود و دیگران می‌پردازند و طیفی از سطوح پایین قضاوت اخلاقی در نظریهٔ کلبرگ تا سطح پساعرفی را بازنمایی می‌کنند. داوری‌های اخلاقی، که در شخصیت‌های نمادین *منطق‌الطیر* بازنمایی شده‌اند، ازنظر شناختی و نیز التزام به رهبری گروه، به‌تدریج ارتقا می‌یابند. این داوری‌ها در *منطق‌الطیر* از فرد به گروه (اجتماع) در حرکت است و دوباره به فردیتی دیگرگونه می‌رسد. بااین‌حال،

با نظر به دو مؤلفهٔ مهمّ نظریهٔ رشد قضاوت اخلاقی کلبرگ، تنها می‌توان الگوی داوری پرندگان سالک بهانه‌جو را با سطح رشدی اول (پیشاعرفی) هماهنگ دانست. پرندگان پرسشگر فراتر از مرحلهٔ پیش‌عرفی‌اند. هرچند آنان همچون افراد در سطح عرفی به سود جمع می‌اندیشند؛ اما ازآنجاکه سائقهٔ آنان از درون سرچشمه می‌گیرد، الگوی داوری آنان به‌طور کامل با مرحلهٔ عرفی منطبق نیست. الگوی داوری‌های سی پرنده‌ای که به دیدار سیمرغ نائل آمده‌اند نیز نشان می‌دهد که آنان مسیر رشدی فراتر از مرحلهٔ عرفی و متفاوت از سطح پساعرفی را طی کرده‌اند. اینان که به بالاترین مقام داوری ازنظر عطار رسیده‌اند، با عشق به شناخت لایه‌های هیجانی و درونی خود حرکت می‌کنند و در کل برترِ خویشتن ذوب شده‌اند؛ حال آنکه در سطوح رشدی نظریهٔ کلبرگ، فرد از فردیت با انگیزهٔ ترس و منفعت شخصی به‌سوی جمع حرکت می‌کند و سپس با انگیزهٔ درونی دوباره به منفعت شخصی می‌اندیشد. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که سلوک عرفانی عطار ساختاری فرایندی و تحول‌محور دارد که در مراحل آغازین و میانی، ظرفیت تحلیل براساس نظریهٔ رشد اخلاقی کلبرگ را داراست؛ اما در مراحل پایانی، روایت از سطح تحول در داوری اخلاقی فراتر می‌رود و به توصیف تحول وجودی سالک می‌پردازد. به‌عبارت‌دیگر، نظریهٔ کلبرگ تا جایی که روایت *منطق‌الطیر* ناظر به تحول در مبانی داوری اخلاقی شخصیت‌هاست، از ظرفیت تبیینی درخور توجهی برخوردار است. بااین‌حال، در مقامات پایانی سلوک، متن عطار از توصیف داوری اخلاقی فراتر می‌رود و به تجربه‌هایی همچون حیرت و فنا می‌پردازد که از سنخ تحول وجودی‌اند. ازاین‌رو، این بخش از روایت را می‌توان افقی متفاوت از تحول انسان دانست.

همچنین، در نظریهٔ کلبرگ به نقش راهنما در انتقال فرد از یک سطح به سطوح بالاتر اشاره شده است. عطار نیز این تحول را با حضور راهنما و رهبر میسر می‌داند و این نقش را به هدهد می‌سپارد. هدهد وظیفهٔ خود می‌داند که قضاوت‌های اخلاقی سطح پایین را به چالش بکشد و چشم‌اندازهای اخلاقی و معرفتی جذّابی معرفی کند و با بیان حکایت‌های تحول‌آفرین، پرندگان را برانگیزاند تا قضاوت‌هایشان را به سطحی بالاتر ارتقا دهند.

منابع

آرامی، سیمین، دهقان، علی، صراطی، ژیلا، و حاجی‌زاده، حسین (۱۴۰۰). تحلیل رفتار شخصیت‌های داستانی منظومهٔ خسرو و شیرین نظامی براساس نظریهٔ رشد اخلاقی کلبرگ. *پژوهشنامهٔ ادبیات تعلیمی*، *۱۳*(۵۰)، ۱ـ۳۰.
https://doi.org/10.30495/pars.2021.685354

آرامی، سیمین، دهقان، علی، صراطی، ژیلا، و حاجی‌زاده، حسین (۱۴۰۱). تحلیل اخلاقی تمثیل‌های مخزن‌الاسرار نظامی بر اساس نظریهٔ مراحل رشد اخلاقی لارنس کلبرگ. *تحقیقات تعلیمی و غنایی زبان و ادبیات فارسی*، *۱۴*(۵۳)، ۱ـ۲۶.
https://sanad.iau.ir/Journal/jpll/Article/871888

بابایی، مونا (۱۳۹۱). *مقایسه سطح اخلاقی در بوستان و گلستان سعدی باتوجه‌به نظریهٔ رشد اخلاقی کلبرگ*. [پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تهران]. گنج.
https://ganj.irandoc.ac.ir/#/articles/34089e0c5b3777ce7e463086b1d05748

بتلاب اکبرآبادی، محسن، و رضی، احمد (۱۳۹۱). تحلیل ساختار روایی منظومه‌های عطار: الهی‌نامه، منطق‌الطیر و مصیبت‌نامه. *متن‌پژوهی ادبی*، ۱۶(۵۴)، ۵ـ۳۰. https://doi.org/10.22054/ltr.2013.6590

پورنامداریان، تقی (۱۳۹۰). *دیدار با سیمرغ*. پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

حاجتی، سمیه، و رضی، احمد (۱۳۹۳). تحلیل گفتمانی الهی‌نامهٔ عطار از منظر گفتمان دیالکتیکی. *ادبیات عرفانی، ۶*(۱۰)، ۱۰۷ـ۷۵. https://doi.org/10.22051/jml.2015.1812

خاکی، غلامرضا (۱۳۹۷). *مدیریت تحول با رویکرد هم بالی*. فوژان.

ده‌مرده، حیدر علی(۱۴۰۱). بررسی شخصیت‌های داستانی تاریخ بیهقی براساس نظریهٔ رشد اخلاقی کلبرگ. نثرپژوهی ادب فارسی، ۲۶(۵۴)، ۱۳۹ـ۱۶۷. https://doi.org/10.22103/jll.2023.21664.3069

رحمانیان، زینب (۱۳۹۳). بررسی تطبیقی رشد اخلاقی در قابوس‌نامه از دیدگاه کلبرگ. *پژوهش‌های ادبی و بلاغی*، ۲(۸)، ۳۲ـ ۴۵. https://journals.pnu.ac.ir/article_1877.html

رضی، احمد، و بتلاب اکبرآبادی، محسن (۱۳۸۹). منطق‌الطیر عطار و منطق گفت‌وگویی. *فصلنامهٔ متن‌پژوهی ادبی*، ۱۴(۴۶)، ۱۹ـ۴۶. https://doi.org/10.22054/ltr.2011.6535

صائبی، هانیه (۱۴۰۱). *بررسی حکایت‌های مخزن‌الاسرار نظامی بر مبنای نظریهٔ مراتب اخلاقی لارنس کلبرگ*. [پایان‌نامهٔ کارشناسی ارشد، دانشگاه شهید بهشتی]. گنج.
https://ganj.irandoc.ac.ir/#/articles/65104d9d0aa585c340cb45f5caa95029

عصاره، علیرضا، مهدی‌زاده تهرانی، آیدین، امینی زرین، علیرضا، و عظیمی، شادی (۱۳۹۷). نقدی بر نظریهٔ رشد قضاوت اخلاقی لارنس کلبرگ: پژوهشی در بررسی چندجانبه نظریهٔ کلبرگ و ارائه رهنمودی دربارهٔ مراحل رشدی او. *تعلیم و تربیت*، ۲(۳۴)، ۹۳ـ۱۱۲. http://qjoe.ir/article-1-1059-fa.html

عطار نیشابوری، فریدالدین (۱۳۸۴). *منطق‌الطیر* (محمد شفیعی کدکنی، مصحح). سخن.

کدیور، پروین (۱۴۰۰). *روان شناسی اخلاق*. آگه.

گیلیگان، کرول (۱۳۹۶). *با صدای متفاوت، نظریهٔ روان‌شناختی و رشد زنان، تفاوت‌های رشد اخلاقی زنان و مردان* (مهرناز شهرآرای، مترجم). تک‌رنگ.

محبتی، مهدی (۱۳۹۹). *قرن‌های بی‌زمان*. هرمس.

نخستین، ابراهیم (۱۳۷۳). *بررسی مراتب رشد اخلاقی در آثار سعدی و مقایسهٔ آن با نظریهٔ کلبرگ*. [پایان‌نامهٔ کارشناسی ارشد، دانشگاه تربیت معلم]. گنج.
https://ganj.irandoc.ac.ir/#/articles/827dced88e889293f376f983fccec351

نوسبام، مارتا (۱۴۰۱). *سلطنت ترس* (حامد قدیری، مترجم). ترجمان.

نینان، مایکل، و درایدن، وندی (۱۳۹۲). *زندگی خردمندانه رویکرد شناختی‌رفتاری* (زهرا اندوز و حسن حمیدپور، مترجمان). نشر ارجمند.

Refrences

Arami, S., Dehghan, A., Serati, Z., & Hajizadeh, H. (2021). An analysis of the behavior of the characters in Nizami's narrative poem Khosrow and Shirin based on Kohlberg's theory of moral development. *Journal of Educational Literature, 13*(50), 1-30. https://doi.org/10.30495/pars.2021.685354 [In Persian]

Arami, S., Dehghan, A., Serati, Z., & Hajizadeh, H. (2022). Ethical analysis of the parables of Ganjavi's Makhzan al-Asrar based on Lawrence Kohlberg's theory of stages of moral development. *Journal of Pedagogic and Lyric in Persian Language and Literature Studies Quarterly, 14*(53), 1-26. https://sanad.iau.ir/en/Journal/jpll/Article/871888 [In Persian]

Asareh, A. R., Mehdizade, A., Amini, A. R., & Azimi, Sh. (2017). A critique of Lawrence Kohlberg's theory of moral judgment development. *Education and Training*, *2*(34), 93-112. http://qjoe.ir/article-1-1059-fa.html [In Persian]

Attar, F. (2005). *Mantiq al-Tayr* (M. Shafiei Kadkani, Ed.). Sokhan. [In Persian]

Babaei, M, (2012). *A Comparison of the Moral Level in Sa'di's *Bustan* and *Golestan* Based on Kohlberg's Theory of Moral Development*. [Master's Thesis, University of Tehran]. Ganj. https://ganj.irandoc.ac.ir/#/articles/34089e0c5b3777ce7e463086b1d05748 [In Persian]

Botlab, M., & Razi. A. (2013). Analysis of Narrative Structure of Attar's Poetic Works (Elahi-nameh, Mantiq al-Tayr, and Musibat-nameh). *Literary Text Research*, *16*(54), 5-30. https://doi.org/10.22054/ltr.2013.6590 [In Persian]

Dahmardeh, H. (2022). An Analysis of Fictional Characters in *Tarikh-e Beyhaqi* Based on Kohlberg's Theory of Moral Development. *Persian Prose Studies*, *26*(54), 139–167. https://doi.org/10.22103/jll.2023.21664.3069 [In Persian]

Gilligan, C. (2017). *In a different voice: Psychological theory and women's development; Differences in the moral development of women and men* (M. Shahr-Aray, Trans.). Takrang. [In Persian]

Hajati, S., & Razavi, A. (2014). A discourse analysis of Attar's Ilahi-Nama from the perspective of dialogical discourse. *Mystical Literature*, *6*(10), 75-107. https://doi.org/10.22051/jml.2015.1812 [In Persian]

Hofman, M. L. (2000). *Empathy and Moral Development Implications for Caring and Justice*. Cambridge University Press.

Kadivar, P. (2021). *Psychology of morality*. Agah. [In Persian]

Khaki, G. (2018). *Change management with a synergistic approach*. Fuzhan. [In Persian]

Kohlberg, L. (1968). *The child as a moral philosopher* (Vol. 2). Psychology Today.

Kohlberg, L. (1969). *stage and sequence The Cognitive Developmental Approach to Socialization*. Rand McNally.

Kohlberg, L. (1976). *Moral stage and Moralization: The Cognitive Developmental Approach.* Harper and Row.

Mohabbati, M. (2020). *Timeless centuries*. Hermes. [In Persian]

Neenan, M., & Dryden, W. (2013). *Wise mind living: A cognitive-behavioral approach* (Z. Andouz & H. Hamidpour, Trans.). Arjmand Publishing. [In Persian]

Nokhostin, E. (2015). *An Investigation into the Stages of Moral Development in the Works of Sa'di and a Comparison with Kohlberg's Theory*. [Master's Thesis, Tarbiat Moallem University,]. Ganj. https://ganj.irandoc.ac.ir/#/articles/827dced88e889293f376f983fccec351 [In Persian]

Nussbaum, M. (2022). *The monarchy of fear* (H. Ghadiri, Trans.). Tarjomaan. [In Persian]

Piaget, J. (1932). *The moral judgment of the child*. Free Press.

Pournamdarian, T. (2011). *Encountering the Simurgh*. Research Institute for Humanities and Cultural Studies. [In Persian]

Rahmanian, Z. (2014). A Comparative Study of Moral Development in the *Qabus-nama* from Kohlberg's Perspective. *Literary and Rhetorical Studies*, *2*(8), 32–45. https://journals.pnu.ac.ir/article_1877.html?lang=en [In Persian]

Razi, A., & Betalab Akbarabadi, M. (2010). Attar's Mantiq al-Tayr and dialogical logic. *Quarterly Journal of Persian Language and Literature, 14*(46), 19-46. https://doi.org/10.22054/ltr.2011.6535 [In Persian]

Sa'ebi, H. (2022). *An Analysis of the Tales in Nizami's *Makhzan al-Asrar* Based on Lawrence Kohlberg's Theory of Moral Stages*. [Master's Thesis, Shahid Beheshti University]. Ganj. https://ganj.irandoc.ac.ir/#/articles/65104d9d0aa585c340cb45f5caa95029 [In Persian]